

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԴԵՐԻ ԸՆԿԱԼՈՒՄԸ
 ՀՆՉԱԿՅԱՆՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳՈՒՄ
 (XIX Դ. ՎԵՐՋ – XX Դ. ՄԿԻԶԲ)

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին հայության հասարակական-քաղաքական կյանքի առանցքային խնդիրներից մեկը հոգևորի արժևորումն էր, որի վերաբերյալ քննարկումները կարևոր խթան էին ազգային ինքնագիտակցության զարգացման համար: Ազգի հիմնախնդրի լուծման գործում հայ մտածողների կողմից մեծապես կարևորվում էին հատկապես կրոնի, գիտության, կրթության և դաստիարակության հիմնահարցերը: Այդ հիմնահարցերի քննարկումներն ու արժևորումն ունեին իրենց խորքային պատճառները, որոնք պայմանավորված էին խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում տեղի ունեցող լրջագույն փոփոխություններով: Բանն այն է, որ այդ ժամանակ մեծ թափ են ստանում ազգային-ազատագրական շարժումները: Դրանց ընթացքում հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում ակտիվանում են ազատագրական պայքարում Հայ Առաքելական Եկեղեցու տեղի և դերի մասին քննարկումները: Մյուս կողմից՝ արևմտահայության շրջանում կրոնափոխության ահագնացող վտանգը կյանքի է կոչում հայ հոգևորականության գործունեության նորովի իմաստավորման անհրաժեշտությունը: Շատ դեպքերում Հայ Եկեղեցուց ակնկալվում էր հստակ քաղաքական դիրքորոշում և ավելի ակտիվ մասնակցություն ազգային գործերում: Դա պատահական չէր, քանզի դարեր շարունակ Հայ Եկեղեցին կարևոր դեր էր խաղացել ազգապահպանման գործում և հանդիսանում էր ազգային ամենակազմակերպված և կուտ կառույցը:

Հոգևոր ոլորտի մյուս կարևոր բաղադրիչներն առնչվում էին գիտության, կրթության ու դաստիարակության հիմնահարցերին: Քննվող ժամանակաշրջանում Հայաստանում նկատելի զարգացում է ապրում կրթական գործը՝ մասնավորապես դպրոցաշինությունը: Ազգային կրթությունը, դաստիարակությունը և մշակույթը համարվում են այն կարևոր միջոցները, որոնք հնարավորություն են տալիս պահպանելու ազգի պատմական հիշողությունը, ազգային ոգով դաստիարակելու նոր սերունդ, որն ավելի ակտիվ և արդյունավետ կապարարի ազգային հիմնահարցերի լուծման համար: Վերոգրյալի ազդեցությամբ էր, որ հոգևոր ոլորտի հիմնահարցերն առանցքային տեղ են զբաղեցնում ժամանակի հասարակական-քաղաքական շրջանակներում:

Այս առումով բացառություն չէին հնչակյանները, որոնք հստակ գիտակցում էին ազգի հիմնախնդրի լուծման գործում կրոնի, գիտության, կրթության ու հայեցի դաստիարակության կարևորությունը: Այսպես՝ ըստ հնչակյան գործիչ Արփիար Արփիարյանի. «Քաղաքական անկախությունը կորսնցուցած ազգի մը պահպանման սատարող երկու ուժեր են՝ Մատենագրութիւն եւ Եկեղեցի»¹:

Ազգի հիմնախնդրում հոգևոր-եկեղեցական ոլորտի հիմնահարցերի արժևորումն առկա է ոչ միայն հնչակյան գործիչների գաղափարական ժառանգության մեջ, այլև կուսակցության ծրագրում: Այսպես՝ հնչակյան ծրագրով նախատեսվում էր խղճի ազատություն, եկեղեցու բաժանում պետությունից, ընդհանուր աշխարհիկ և պարտադիր կրթության համակարգի ստեղծում, կառավարության օժանդակություն չքավորներին²: Իսկ 1910 թ. վերահրատարակված հնչակյան ծրագրով առաջարկվում էր Օսմանյան կայսրությունում ապրող ազգերին վերապահել մայրենի

¹ Արփիարյան Ա., Կովկասի հայոց հիւժումը, «Նոր կեանք», 1900, N 20, էջ 308:

² Տե՛ս Ծրագիր Հնչակեան Կուսակցութեան, Լոնդոն, էջ 6–7:

լեզվով տարբեր տիպի դպրոցներ հիմնելու իրավունք, որոնց պետք է օժանդակեր պետությունը: Պետական լեզվի դասավանդումը համարվում էր պարտադիր: Դրա հետ մեկտեղ օսմանահպատակ բոլոր ժողովուրդների լեզուները հավասար իրավունքով պիտի ճանաչվեին թե՛ պետական, թե՛ հասարակական հաստատություններում, իսկ յուրաքանչյուր քաղաքացի կարող էր գրավոր և բանավոր կերպով ազատորեն արտահայտվել ամենուրեք³: Փաստենք, որ հնչակյան ծրագիրը պարունակում էր դրույթներ, որոնք հատուկ են սահմանադրական իրավանորմերին. օրինակ՝ եկեղեցին պետությունից առանձնացնելու, պարտադիր կրթության և նմանատիպ այլ դրույթներ, որոնք այսօր էլ բազմաթիվ պետությունների սահմանադրությունների բաղկացուցիչ մաս են:

Պատմական հանգամանքների բերումով՝ Հայ եկեղեցին, ինչպես արդեն նշել ենք, առանցքային դեր է խաղացել հայ ազգի ճակատագրում: Անկախության և պետականության կորստի հետևանքով Հայ եկեղեցին էր այն միակ կազմակերպված կառույցը, որն իր շուրջն էր համախմբել հայությանը թե՛ Հայաստանում և թե՛ հայկական գաղթօջախներում: Այդ պայմաններում եկեղեցին իրագործում էր ոչ միայն կրոնական, այլև պետական որոշակի գործառույթներ: Բացի այդ՝ եկեղեցին էր կարգավորում ծննդի, կնունքի, պսակադրության, ամուսնալուծության և թաղման հետ կապված հարցերը: Իսկ ազգապահպանման, կրթության և ազգային մշակույթի զարգացման գործում եկեղեցու կատարած դերն անկարելի է թերագնահատել, քանի որ եկեղեցիներին ու վանքերին կյոց դպրոցներում էին հայ երեխաները սովորում գրել-կարդալ և յուրացնում ազգային մշակույթի հարուստ ժառանգությունը: Հաշվի առնելով հայ ժողովրդի վրա եկեղեցու ծանրակշիռ ազ-

³ Տե՛ս Ծրագիր սօսիալ դեմօքրատ շնչակեան կուսակցութեան (Տաճկաստանի համար), Կ. Պոլիս, 1910, էջ 9:

դեցությունը՝ Էջմիածնի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների և Կ.Պոլսի պատրիարքի ընտրություններն առանձնակի կարևորվում էին ռուսական ու օսմանյան իշխանությունների կողմից: Վերջիններս ձգտում էին այդ պաշտոններում տեսնել այնպիսի հոգևոր առաջնորդների, որոնք հնարավորության դեպքում կնպաստեին հայության շրջանում թե՛ օսմանյան և թե՛ ցարական իշխանությունների քաղաքականությանը:

Այդ ամենի հետևանքով ժամանակի հայ մտավորականության շրջանում լայն տարածում էր գտել այն տեսակետը, ըստ որի՝ հայ ազգի հիմնական հատկանիշը նրա դավանած կրոնն է: Այսպես՝ ըստ պահպանողական հոսանքի մի շարք ներկայացուցիչների՝ խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում աշխարհասփյուռ հայերի համար ազգային միակ հաստատությունը Հայ Եկեղեցին էր, որն ազգի տարբեր հատվածներին միավորող միակ բարոյական կապն էր: Այդ տեսակետին հակառակ՝ ինչպես քննվող, այնպես էլ նախորդ ժամանակաշրջանի ազատամտական թևի մի շարք ներկայացուցիչներ՝ Ա. Հայկունին, Ստ. Ռսկանը, Հ. Սվաճյանը, Մ. Մամուրյանը, արևելահայ հասարակական մտքի ներկայացուցիչներ Ստ. Նազարյանցը, Մ. Նալբանդյանը, Բաֆֆին ու Գր. Արծրունին մերժում էին կրոնի՝ ազգությունը բնորոշող հատկանիշը: Ըստ նրանց՝ կրոնը համոզմունքի հարց է, ինչը փոխելով՝ ազգությունը չի փոխվում⁴:

Դարաշրջանի մտայնությանը համապատասխան՝ հնչակյանները բնութագրում են ազգությունը (նրանց տերմինաբանությամբ՝ «ազգայնությունը») որպես մի առանձնահատկություն, որով մի ազգ տարբերվում է մյուս ազգից, և այս տեսանկյունից մեկնաբանում իրենց ժամանակի համար արդիական ու բազմաթիվ վիճաբանություններ առաջադրած ազգության և պատմամշակու-

⁴ Տե՛ս Սարգսյան Ա, Ժամանակակից Հայ Եկեղեցին (կրոնագիտական-ազգագիտական վերլուծություն), Երևան, 1999, էջ 104–105:

թային մի շարք երևույթների փոխհարաբերության հիմնահարցը: Այսպես՝ ըստ հնչակյան նշանավոր գաղափարախոս Ա. Նազարբեկյանի՝ կա ազգի գոյությունը պահպանելու երկու պայման. առաջինը համակեցությունն է աշխարհագրական որոշակի տարածքում, երկրորդը՝ ընդհանուր լեզուն: Քննադատելով եկեղեցին որպես ազգի գոյապահպանման հիմնաքար համարելը՝ Նազարբեկյանը գրում է. «Հայերս, ընդհակառակը, մեր ազգային գոյութեան խարիսխն ու հիմնաքարը դարձրել ենք միշտ եկեղեցին, մեր լեզուն թողել ենք եկեղեցու իրաւասութեան տակ, մեր ազգային գործերի ու հարստութիւնների կառավարումը, տիրութիւնն ու վայելումը յանձնել ենք դարձեալ եկեղեցուն, տիրապետող պետութիւնների դիմաց մեր կրօնական ու աշխարհիկ ներկայացուցիչը ճանաչել ենք եկեղեցին, և մեր հասարակութիւնն ամեն կերպ ինքն իրան դրել է հոգևորականութեան խնամակալութեան ներքոյ»⁵: Նազարբեկյանի համոզմամբ՝ եկեղեցին ու հավատը չէ, որ ազգ են կազմում, ուստի չեն կարող նրա գոյության պայման համարվել, քանզի երբեմն նույն ազգի մեջ կան տարբեր հավատի ներկայացուցիչներ: Այդ իսկ պատճառով ազգության և կրոնի նույնականացման պայմաններում կրոնափոխությունը հայոց մեջ դիտվում էր ազգադավությանը հավասարագոր: Կարծում ենք, որ շատ հաճախ կրոնի և ազգության նույնականացումը մեզանում կատարել է ազգապահպանման դեր, այն իմաստով, որ հայ ժողովրդի որոշակի հատված կրոնափոխության հետևանքով աստիճանաբար հեռացել է հայրենի արմատներից՝ կանգնելով ձուլման վտանգի առաջ: Այդ առումով առավել խոսուն են համշենահայերի և լեհահայերի օրինակները:

Ի տարբերություն Նազարբեկյանի՝ հնչակյան մեկ այլ գաղափարախոս Սապահ-Գյուլյանը կրոնափոխությունը դիտում էր

⁵ Նազարբեկյան Ա., Կովկասում, «Վերածնություն», 1903, N 15:

որպես հայկական հեղափոխության ուժերը ջլատող գործոն: Նա մասնավորապես մեղադրում էր եվրոպական կրոնակրթական հաստատություններին, որոնք, ըստ նրա, եղել են կրոնափոխության գաղափարի քարոզիչները, Հայաստանում ստեղծել են տարբեր կրոնական համայնքներ, որոնք հակադրվել են միմյանց և բոլորը միասին՝ հայկական հեղափոխությանը⁶: Վերոհիշյալ քննարկումների վերաբերյալ իր դիրքորոշումն արտահայտելով՝ Արփիարյանը գտնում էր, որ. «Ցեղը և ազգայնությունը իրարու հետ երբ շփոթենք, կը սխալինք: Իսլամ եւ օրթոտոքս Հայերը ցեղով այնքան հայ են որքան լուսաւորչական կամ կաթոլիկ Հայր. բայց ազգայնութեամբ Հայ չեն»⁷: Այս ամենից կարելի է եզրակացնել, որ նա առանձնացնում էր «ցեղ» և «ազգայնություն» հասկացությունները: «Ցեղ» հասկացության դեպքում նա թերևս նկատի է ունեցել հայի էթնիկ պատկանելությունը, իսկ «ազգայնության» դեպքում՝ ազգային մտածելակերպը, բարքերն ու ավանդույթները, որոնք հիմք են հանդիսանում ազգային պատկանելության գիտակցման համար: Ընդամին, ազգային պատկանելության զգացումը մեզանում նաև կրոնով էր պայմանավորված:

Կրոնի գործոնը թեև կարևոր, սակայն վճռորոշ նշանակություն չի ունեցել Ա. Արփիարյանի համար. «Ու երբ լուսաւորչական, կաթոլիկ, աւետարանական Հայեր ազգային յառաջադիմութեան եւ զարգացման գանազան գործերու մէջ միասին կ'աշխատին, գործնականապէս կը հաստատեն եւ կ'ամրապնդեն խղճի ազատութեան եւ արենակցական ազգայնութեան սկզբունքը», - գրում էր նա⁸: Վերոգրյալից հետևում է, որ Արփիարյանի համար կարևորն ազգային ընդհանուր գործին օգտակար լինելն է՝ անկախ հավատից:

⁶ Տե՛ս Սապահ-Գիւլեան Ա., Պատասխանատուները, Փրավիտենս, 1916, էջ 40:

⁷ Արփիարյան Ա., Երկու երեւոյթները, «Նոր կեանք», 1899, N 20, էջ 307:

⁸ Նույն տեղում, էջ 308:

Կարծում ենք, սակայն, որ շատ հաճախ կրոնափոխությունը, նշված բացասական հետևանքներով հանդերձ, լուծել է մի շատ կարևոր խնդիր, այն է՝ փրկել է շատ հայերի ֆիզիկական բնաջնջումից, իսկ փրկվելուց հետո միշտ էլ հնարավոր է վերադառնալ ազգային կրոնին: Գաղտնիք չէ, որ Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյաների ջարդերը եղել են պետականորեն գործադրված, մինչդեռ Արևելյան Հայաստանում ցարական իշխանությունների կրոնական հալածանքները դրսևորվել են հայության շրջանում ուղղափառության տարածման խրախուսմամբ: Արդեն XX դարի սկզբին միայն էջմիածնի շրջանում կար 70 հայ ուղղափառ ընտանիք, ինչպես նաև նախատեսվում էր Հայոց Մայր Տաճարից ավելի մեծ ուղղափառ եկեղեցի կառուցել⁹:

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում հայ հասարակական-քաղաքական կյանքի առանցքային հարցերից էին ազգային կյանքում Հայ եկեղեցու կատարած դերի վերաբերյալ քննարկումները: Եկեղեցու դերը գերազնահատողները կարծում էին, որ հայերն իրենց գոյությունը պահպանել են հենց քրիստոնեության շնորհիվ: Այսպես՝ Մ. Օրմանյանի համոզմամբ հայությանը շաղկապող և ազգային դիմագիծը պահպանող միակ կառույցը եղել է Հայ եկեղեցին¹⁰: Բացի դրանից՝ եկեղեցին է դարձել շարունակ հայության մեջ գրագիտություն և լուսավորություն տարածել:

Եկեղեցու կատարած դերի վերաբերյալ քննարկումներին ի պատասխան՝ Սապահ-Գյուլյանը գրում է. «Կրօնական հաստատութիւնները ինչ կարգի էլ որ լինեն, ժողովուրդ փրկելու, նրա տնտեսա-քաղաքական պահանջներին որևէ չափով գոհացում

⁹ Տե՛ս Հովհաննիսյան Զ., Հայ Առաքելական եկեղեցու բարենորոգության հիմնադրամ 1901–1906 թթ. (կրոնագիտական վերլուծություն), Երևան, 2008, էջ 21:

¹⁰ Տե՛ս Օրմանեան Մ., Հայոց եկեղեցին եւ իր պատմութիւնը, վարդապետութիւնը, վարչութիւնը, բարեկարգութիւնը, արարողութիւնը, գրականութիւնը, ու ներկայ կացութիւնը, Կոստանդնուպոլիս, 1911, էջ 245:

տալու բնոյթը և միտումը չունին, մանավանդ մեր օրերում»¹¹: Նա այդ վիճաբանությունները համարում է դատարկ խոսակցություններ՝ ցույց տալով, որ միայն Հայաստանում չէ, որ եկեղեցին բացասական դեր է կատարում. «Եւ ցաւալի է, որ մեր մէջ դեռ չհասկացան թէ ժամը, եկեղեցին ազգեր, ժողովրդներ չի փրկում, աղօթքը դատ չի լուծում: Փորձեն պահպանողականները, ինչքան որ կուզեն, բայց ճշմարտութիւնը ճշմարտութիւն է – մեր օրերում եկեղեցին ամէն տեղ եւ ամէն ազգի մէջ կաշկանդումի, ստրկացումի, համակերպութեան մի վառարան է»¹²: Դա է պատճառը, որ նա կոչ է անում հայ ժողովրդի քաղաքական դաստիարակության գործում սպասելիք չունենալ եկեղեցուց, քանի որ սեփական ապահովության համար եկեղեցին նույն իրավունքով ու սկզբունքներով օրհնում է «թէ բռնաւորի սուրը և թէ ժողովրդական գաւազանը»¹³:

Ճիշտ է, պետականության բացակայության պայմաններում եկեղեցին իր վրա էր վերցրել ազգային-քաղաքական որոշակի գործառույթներ, սակայն եկեղեցուց ազգային հարցերում հստակ քաղաքական դիրքորոշում կամ հեղափոխությանն ակնհայտ օժանդակություն պահանջելն իրատեսական չէր, քանզի այն հոգևոր ինստիտուտ էր, որը նկատելի չափով գտնվում էր օսմանյան և ցարական իշխանությունների վերահսկողության ներքո:

Անդրադառնալով եկեղեցու խաղացած դերի վերաբերյալ Ա. Արփիարյանի արտահայտած տեսակետին՝ պետք է փաստել, որ այն ավելի ընդունելի է. «Հայոց եկեղեցին Հայ ազգը չէ պահպանած, այլ հայ ազգութենէն մաս մը փրկելու սատարած է հզօրա-

¹¹ Սապահ-Գյուլյան Ա., Կարմիր տողեր, «Ննչակ», 1906, N 5, էջ 41:

¹² Սապահ-Գյուլյան Ա., Տխուր կէտեր, «Երիտասարդ Հայաստան», 1905, N 52:

¹³ Տե՛ս Սապահ-Գյուլյան Ա., Ոչ – օրինական մամուլը, «Երիտասարդ Հայաստան», 1903, N 26:

այեւ, աջակցութեամբ բարոյական ուրիշ ուժերու, - գրում էր Արփիարյանը»¹⁴:

Հնչակյանները անդրադարձել են նաև հայ հոգևորականության բնադաստութեանը: Այսպէս՝ ըստ Նազարբեկյանի. «Ամենքին յայտնի է, որ մենք արդէն սկզբունքով ոչ մի գուրգուրանք չունենք հոգևորական դասի համար, ևս առաւել, երբ այդ սկզբունքի ճշմարտութիւնն ապացուցվում է հոգևորականութեան ընթացքով, որպէս և այն բարձրաստիճան հոգևորականների գործերով, որոնք վերջին տասը տարւայ միջոցին իրանց դժոխային հոգիով միայն դժոխային դաւեր էին լարում ընդդէմ հայ ժողովրդի և մասնաւորապէս հայ յեղափոխականներին»¹⁵: Ավելին՝ Սապահ-Գյուլյանը հոգևորականութեանը դիտում էր որպէս առանձին «կղերական դասակարգ»¹⁶: Նա գտնում էր, որ ամեն տեղ և ամեն ժամանակ հոգևորականությունը տիրապետողի ձեռքին գործիք է եղել ընդդէմ հասարակ ժողովրդի. «Երբ կայ մի դասակարգ, որ իր կազմած, յղացած, իր ծրագրած ասացուածներին տալիս է յաւիտենական ճշմարտութեան քողը. երբ մի դասակարգ խօսում է յանուն «յայտնութեան». երբ մի դասակարգ իր ասածները վեր է դնում մարդկային բանականութիւնից և քաղաքակրթութեան տուած արդիւնքներից. երբ մի դասակարգ «հրաշքներ» ի գաղափարով է ապրում եւ միշտ ունի երկու բերան, ո՞ր կողմը որ ուզի, այն կողմը կղարձնի եւ միշտ նրան կարող է տալ սրբութեան ձեւ, այդպիսի դասակարգը ամենաւտանգաւորն է»¹⁷: Նա հայ հոգևորականութեանը հակադրելով հույն, բուլղար և սերբ հոգևորականներին՝ նրանց մեղադրում էր հեղափոխութեանը չսատա-

¹⁴ Արփիարյան Ա., Երկու քաղաքակրթութիւնները, «Նոր կեանք», 1900, N 8, էջ 115:

¹⁵ Նազարբեկյան Ա., Նորընտիր պատրիարքը, «Հնչակ», 1895, N 2, էջ 11:

¹⁶ Տե՛ս Սապահ-Գյուլյան Ս., Պրօլետարեան շարժումները Ռուսաստանում, «Երիտասարդ Հայաստան», 1905, N 42:

¹⁷ Սապահ-Գյուլյան Ս., Օրինական կեանքից, «Երիտասարդ Հայաստան», 1904, N 27:

րելու մեջ: Ավելին՝ Սապահ-Գյուլյանը հայ հոգևորականությանը մեղադրում էր նաև հարկ եղած ժամանակ օտար տիրապետողներին սատարելու և սեփական ժողովրդի շահերն անտեսելու մեջ. «Մեր մեջ հոգևորականությունը խօսել է միայն այն ժամանակ, երբ օտարը իր դասակարգային շահին է մատ խառնել, այլապես՝ նա յաճախ օտարի կողմն է բռնել ընդդեմ ժողովրդի», - գրում էր Սապահ-Գյուլյանը¹⁸: Հարկ է փաստել, որ Սապահ-Գյուլյանի այս կարծիքը հասցեագրված չէր բոլոր հայ հոգևորականներին: Նա դրվատում էր Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքներ Մկրտիչ Խրիմյանին, Ներսես Վարժապետյանին և Մաթևոս Իզմիրյանին, որոնք օրինականության սահմաններում պայքարում էին սուլթանական ռեժիմի դեմ¹⁹:

Հնչակյան մեկ այլ գործիչ Ռ. Խան-Ազատը Մկրտիչ Խրիմյանին չի ներկայացնում որպես ակտիվ ինքնավարական, քանզի վերջինս վախենում էր գոհերից. «Ես արդեն ըմբռնել էի Խրիմեանի հոգեբանությունը ու նրա «յեղափոխականությունը». նա յեղափոխականությունը սիրում էր գրքերի ու քարոզների մեջ. իսկ իրական ու կեանքի մեջ կատարված յեղափոխությունը, մանաւանդ երբ դա հայերին էր վերաբերում, նրան ուղղակի սոսկում էր պատճառում»²⁰:

Արփիարյանը ևս հոգևորականների առջև խիստ պահանջներ էր դնում. «Քահանան է որ իր հօտին բարոյական ուժը վեր պիտի բռնէ, քահանան է որ հօտին միտքը պիտի զարգացնէ իր ամենօրեայ խօսակցութիւններով, տեսակցութիւններով», - գրում էր նա²¹: Ըստ նրա՝ հայ եկեղեցականը պետք է իր սրտից ջնջի շահամոլությունն ու փառամոլությունը՝ հավատարիմ մնալով եկե-

¹⁸ Նույն տեղում:

¹⁹ Տե՛ս Սապահ-Գյուլյան Ա., Օրինականութիւն եւ յեղափոխութիւն, «Երիտասարդ Հայաստան», 1905, N 24:

²⁰ Խան-Ազատ Ռ., Յիշողութիւններ Խրիմեանի մասին, Թիֆլիս, 1908, էջ 21:

²¹ Արփիարյան Ա., Հոգևոր իշխանութիւնը կրնայ ընել, «Հայրենիք», 1894, N 804:

դեցականի իր ուխտին, սրտանց սիրի աղքատին ու խեղճին, խտրություն չդնի ունևորի և չունևորի միջև, մարտնչի իր հոտի մոլությունների դեմ, որի դեպքում կլինի իր հոտի պաշտելին²²: Հոգևորականության նկատմամբ ձևավորված բացասական վերաբերմունքի համար Արփիարյանը մեղադրում է հենց հոգևորականներին՝ կոչ անելով օրինակ վերցնել օտարազգի կրոնավորներից: Նա հատկապես կարևորում էր վերջիններիս՝ աշխարհիկ բնույթի տարբեր մասնագիտություններին ու հմտություններին (բժշկություն, արհեստագործություն) տիրապետելու կարողությունը: Ըստ Արփիարյանի՝ օտարազգի հոգևորականները, ժողովրդին զանազան ծառայություններ մատուցելով, վստահություն ու սեր են ներշնչում և տարածում իրենց վարդապետությունը²³: Այդ իսկ պատճառով նա կոչ էր անում թշնամանալու փոխարեն մրցել օտար կրոնավորների հետ գիտության և առաքինության ասպարեզներում: Արփիարյանի համոզմամբ միայն այդ դեպքում հնարավոր կլինի փոխել ժողովրդի կյանքը²⁴:

Հնչակյանների նման բացասական վերաբերմունքը կրոնավորների նկատմամբ պատճառաբանված է: Նրանց քննադատած երևույթները՝ շահամոլությունը, տգիտությունը և այլ արատներ, բավականին տարածված էին տվյալ ժամանակի հայ հոգևորականության շրջանում: Բացի դրանից՝ հնչակյանները՝ որպես հեղափոխականներ, հաճախ բացասական վերաբերմունքի էին արժանանում պահպանողական շրջանակների կողմից: Սակայն նշված արատները վերագրել բոլոր հայ հոգևորականներին արդարացված չէ, քանզի ծանր պահերին ամենից շատ հենց նրանք էին սատար կանգնում հայ ժողովրդին: Այդ հարցի առավել իրագործելի լուծումն առաջարկում էին պահպանողականները՝ նշե-

²² Տե՛ս Արփիարյան Ա., Սիրուիլ, «Հայրենիք», 1894, N 895:

²³ Տե՛ս Արփիարյան Ա., Բաղդատություն մը, «Հայրենիք», 1894, N 839:

²⁴ Արփիարյան Ա., Ազգային տեսություն, «Մասիս», 1889, N 3926:

լով, որ կրթված պետք է լինի ոչ միայն հոգևորականը: Վերջիններիս համոզմամբ համերաշխ և արդյունավետ գործելու համար անհրաժեշտ էր ազգի երկու դասակարգերի՝ հոգևորականների ու աշխարհականների գուգակշիռ զարգացումը²⁵:

Վերոշարադրյալից հնարավոր է եզրակացնել, որ Հայ եկեղեցու և կրոնի վերաբերյալ իրենց դատողություններում հնչակյանները, ըստ էության, ազգային կեցության նոր սլայմաններում շարունակում են XIX դ. կեսերից հայ ազատամտականների հայացքներում ձևավորված միտումը: Հայ իրականության մեջ XIX դ. ընթացքում խղճի ազատության հիմնախնդիրն ուներ տեսական և գործնական մեծ նշանակություն: Հայ ազատամտականների համոզմամբ՝ խղճի ազատությունը մարդու նվիրական իրավունքն է, ինչից բխում է, որ ազգի ինքնությունը կրոնական պատկանելությամբ չի որոշվում. ազգը և կրոնը տարբեր իրողություններ են, քանզի «այլ է ազգայնութեան հանդեսը և այլ է կրօնի հանդեսը»: Ազատամտականները, արժևորելով քրիստոնեության և Հայ եկեղեցու դերը, միաժամանակ չէին ընդունում կրոնի և եկեղեցու հնարավորությունների անսահմանությունն ազգի գոյության և առաջադիմության հարցում: Նրանք կարևորում էին աշխարհիկ կառավարության առկայությունը, աշխարհիկ մշակույթի և լուսավորության զարգացումը՝ միաժամանակ եկեղեցուն հատկացնելով ազգի հոգեբարոյական դաստիարակչի դերը: Դրա հետ մեկտեղ ազատամտականները գտնում էին, որ ազգային միասնություն կարող է ձեռք բերվել միայն քաղաքական կառույցների միջոցով²⁶:

Արժևորելով հանդերձ Հայ եկեղեցու դերը՝ հնչակյանները դեմ էին հայ ժողովրդի կյանքում եկեղեցու ազդեցության գերազնահատմանը: Պետք է փաստել, որ հայ հոգևորականության

²⁵ Տե՛ս Միրումյան Ռ., Պատմափիլիսոփայական հայեցակարգերը XIX դարի հայ փիլիսոփայության մեջ (մեթոդաբանական վերլուծություն), Երևան, 2003, էջ 255–256:

²⁶ Տե՛ս Միրումյան Ռ., Ստեփանոս Պալաուսյան, Երևան, 2009, էջ 118–122:

վերաբերյալ հնչակյան գաղափարախոսների գնահատականները հիմնականում բացասական են: Նրանք քննադատում էին հայ հոգևորականների արատները՝ կոչ անելով նրանց ակտիվորեն ներգրավվել ազգային, կրթական և այլ խնդիրների լուծման գործում: Չհամաձայնելով այս ծայրահեղական գնահատականների հետ՝ գտնում ենք, որ պետք չէ բոլոր հոգևորականներին վերագրել նրանցից ոմանց թերությունները: Հարկ է նշել, որ եկեղեցին ու հոգևորականները ևս ենթարկվում էին տարաբնույթ հալածանքների և գործում էին իրենց ուժերի ներածին չափով:

ARAMAZD MKRTCHYAN

**THE ROLE OF THE ARMENIAN CHURCH IN THE
FRAMEWORK OF A POLITICAL CONCEPT OF
HNCHAKYAN IN THE END OF THE XIX CENTURY –
BEGINNING OF THE XX CENTURY**

SUMMARY

In this article, based on a variety of sources and research, an attempt was made to introduce the idea of Hnchakyan, party relating to the Armenian Church and the assessment of the role of the Armenian clergy, and availability to their proposed solutions. It should be mentioned, that the issue of resolving the problem of people (Armenian liberation of from the foreign yoke, and the creation of the nation-state) proposed by Hnchakians, but for issues of spiritual assessment, their views were in accordance with the development of the spirit of the time as well as the ideas of liberal thinkers. The Hnchakians were against the reappraisal of the role of the Armenian Church in the life of the Armenian people, rejecting the point of view that the Church for centuries ensured the preservation of the nation.

Appreciating the role of the church, they call the church to be engaged more actively in addressing national issues. The most negative

attitude Hnchakyan have towards the Armenian clergy. They called on the clergy to be closer to the people and with their behavior to be an example for ordinary people. Hnchakyan especially emphasized the role of the Church in education, encouraging the clergy to give the younger generation education due to time and life. However, note that Hnchakyan, giving an assessment to the Armenian church and clergy are falling into extremes. Over the centuries the church was the only all-Armenian structure, uniting Armenians and protect their interests.

ԱՐԱՄԱՅԸ ՄԿՐԴՇԻԱՆ

РОЛЬ АРМЯНСКОЙ ЦЕРКВИ В РАМКАХ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ ГНЧАКЯНОВ (КОНЕЦ XIX ВЕКА – НАЧАЛО XX ВЕКА)

РЕЗЮМЕ

В данной статье, на основе различных источников и научных исследований, сделана попытка представить идеи Гнчакянов, которые связаны с армянской церковью и оценкой роли армянского духовенства.

Гнчакяны были против переоценки роли армянской церкви в жизни армянского народа, отвергая мнение, что церковь на протяжении веков обеспечивала сохранение народа. Высоко оценивая роль церкви, они призывали церковь более активно участвовать в решении национальных вопросов. Наиболее негативное отношение Гнчакяны имели к духовенству. Они призывали священнослужителей быть рядом с народом и стать примером для обычных людей. Гнчакяны особенно подчеркивали роль церкви в области образования, призывая духовенство дать молодому поколению образование.